

Туркистон мухторияти: миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси

Доцент Ў. Тўхтамишев

Мазлум халқларнинг эркесварлик интилишлари миллий масалани юзага келаётган сиёсий партия ва ҳаракатларнинг устувор муаммоларидан бирига айлантирди. Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласи бўйича мунозаралар айниқса қизиқ кетди.

1917 йилдаги февраль инқилоби вақтига келиб “ўз тақдирини ўзи белгилаш” энг оммавий иборага айланди. Монархияга асосланган буюк давлатчилик кайфиятидаги партияларни истисно қилганда, қолган барча партияларнинг дастурий ҳужжатларида “ўз тақдирини ўзи белгилаш” тушунчаси асосий ўрин эгаллади.

Чор тузуми ағдарилгандан кейин ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган интилишнинг кучайиши Россия империясидаги мустамлака халқларнинг, жумладан, Туркистоннинг сиёсий ўзини англашининг ўсиши, миллий сиёсий партиялар ва ҳаракатлар томонидан ижтимоий тараққиётнинг устувор йўналишларини белгилаб олишининг муҳим омили бўлди.

Туркистондаги миллий сиёсий ташкилотлар Умумроссия партиялари ғоявий бойлигининг қайси жиҳатларини ўзлаштиришлари мумкин эди? Улар миллий масалани ҳал қилишнинг қандай истиқболларини кўзда тутганлар?

Туркистон тараққийпарварлари кўпгина ғоявий масалаларда либерал Россия буржуазияси партияси кадетлар. (конституцион демократлар)га яқин турар эдилар. Бугунги кунда маълум бўлишича, кадетларнинг дастурида мамлакатнинг маданий ривожига ёрдам берадиган бир қатор оқилона бандлар ўз аксини топган.

У Ғарб андозалари бўйича Россияда ислохотлар йўли билан туб ўзгаришларни амалга ошириш, Ғарб демократияси институтларини фаол жорий этишга мўлжалланган. Россиянинг давлат қурилиши масаласи бўйича дастлаб конституцион монархия барпо этиш таклиф қилинган.

Лекин 1917 йилга келиб демократик парламент республикасини вужудга келтириш таърифлаб берилган. Бунда қонун чиқарувчи ҳокимият халқ вакиллигига бўйсунар эди. Ижроия ҳокимиятининг тепасида республика президенти турар эди. Халқ вакиллиги органи бўлиб таъсис мажлиси ҳисобланган.

Лекин кадетларнинг миллий дастури чекланган характерга эга эди. Ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар барча фуқароларнинг тенглигини эълон қилган конституцион демократлар, айни пайтда, халқларнинг ҳуқуқларини фақат эркин ва маданий равишда ўз тақдирларини ўзлари белгилашда эканлигини эътироф этдилар. Бу ҳатто метрополия билан ҳаммадан кўпроқ иқтисодий манфаатлар юзасидан боғланган рус бўлмаган “буржуазия” вакиллари ўртасида ҳам норозилик туғдирди.

Ўз тақдирини ўзи белгилаш принципини талқин қилишда радикал партия бир қадам илгари кетди. Радикал-кескин чоралар кўриш тарафдори. У мазлум халқларга миллий-сиёсий мухториятга эга бўлиш ҳуқуқини

беришини билдирди. Лекин, радикаллар дастурида ҳам миллий мухторият фақат чекланган ҳолда ўз ифодасини топган. У кенг суверен ҳуқуқлар беришни кўзда тутмади.

Россиядаги социалистик партия ва уларнинг ўлкалардаги шуббаларининг миллий дастурлари кўпроқ демократик таасурот туғдирарди. Социалист инқилобчилар (эсерлар) ўзларининг “ажралиб чиқишгача бўлган тўла ва шак шубҳасиз ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини эътироф этиш”, инқилобдан кейин Россия таркибида қолишни хоҳлаган халқларга эса эркин федерация таклиф қилиш нуқтаи-назарларини баён этган эдилар.

Афсуски, эсерлар ўзларининг амалий фаолиятларида изчил эмас эдилар. Жумладан, А.Ф.Керенский Муваққат ҳукуматни бошқарган пайтда яққол намоён бўлди. Россия социал-демократ ишчи партияси ташкил топганидан кўп ўтмай у меньшевиклар ва большевиклардан иборат икки ғоявий оқимга ажралиб кетди.

Большевиклар социал - демократияда қатъий марксизмнинг ғоявий нуқтаи назарини ёқлаган экстремистик йўналишни ташкил этганлар. Меншевиклар Россия империясининг буткул барбод бўлишидан кўрқиб, улар ҳар қандай йўл билан “ягона” ва “бўлинмас” давлатнинг бўлиниб кетишига қаршилик кўрсатдилар.

“Россия социалистларининг сиёсий иккиланишлари шароитида большевикларнинг миллий дастури бир қадар жозибадор бўлиб кўринди. Ҳозирда биз ҳақиқий ҳаётда буларнинг барчаси бошқача кечганлигини яхши биламиз.

Большевиклар учун, хусусан, сиёсий нопоклик, кўп нарсаларни ваъда қилувчи даъватларнинг коммунистик жамият қуришнинг умумий стратегик ғояси билан кескин номувофиқлиги характерли эди. Миллий сиёсатда бу яққол намоён бўлди. Янги аниқланган маълумотлардан яққол намоён бўладики, 1917 йилда юзага келган, таркибига меньшевиклар, эсерлар, большевиклар, шунингдек, муваққат ҳукумат аъзолари ҳам кирган ишчи ва солдат депутатлари совети ўзи баён этган дастурий кўрсатмаларига ҳилоф равишда амалда Туркистон халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилашига қарши чиқди, империячилик сиёсатининг давом этишини ёқлади.

Айни пайтда, миллий зиёлилар орасида миллий-ҳудудий мухторият ғояси тобора етилиб борарди. Унинг шаклланишида шубҳасиз Россия етакчи сиёсий партияларининг миллий дастурлари муайян таъсир кўрсатди. Шунга қарамай ўз негизда миллий мухторият ғояси Туркистон маърифатпарварларининг қарашлари, ўлкадаги миллий-озодлик кураши тажрибасига асосланди. Февраль инқлобидан кейинги воқеалар унинг тадрижий ўсишига катта таъсир кўрсатди.

Мухторият ғояси ўлка халқларининг ўз суверен ҳуқуқлари учун кураш майдонида юзага келган янги концептуал қоидалар билан теранлашди ва бойиди.

Туркистон мусулмонлар раҳномаларининг мафкуравий қарашларида миллий масалани ҳал этиш ва Россия билан ўзаро давлатчилик

муносабатларининг истикболи борасида яқдиллик йўқ эди. Уларнинг бир қисми ўз келажагини Россия империяси билан алоқадан ташқарида кўрди.

Кўпчилиги эса сиёсий федерализмга интилиш ва миллий –худудий мухторият ғоясини афзал билди. 1917 йил 12-14 июлда Скобелевда бўлиб ўтган мусулмон ташкилотлари курултойида тасдиқланган “Турк Адами Марказияти” партияси (Туркий федералистлар партияси)нинг дастурий ҳужжатлари муҳим ўринни тутди. Унинг асосий ҳужжати “Мухторият лоиҳаси”ни ишлаб чиқишда Мунаввар Қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Обиджон Маҳмудов, Мулла Камол Қози, Абдулла Раҳмонбердиев ва бошқа миллий зиёлиларнинг пешволари, машҳур мусулмон уламолари иштирок этдилар.

Унда янги партия Россия давлатчилигининг демократик федератив, республикача тузилиши ғоясининг тарафдори эканлигини қатъий равишда таъкидлади.

Ўз дастурининг биринчи бандида партия Туркистон, Қозоғистон, Кавказ ва Бошқирдистонга миллий худудий мухторият, Волга бўйи, Қрим татарлари ва Россиянинг бошқа туркий халқлари учун эса маданий-миллий мухторият берилишини талаб қилиб чиқди.

Шу билан бирга, мухторият принципи дастурий ҳужжатда ўзининг кенг талқинини топди. У мухтор тузилмалар учун тўла мустақиллик, барча ички масалалар-бошқарув, молия, шариат, маданият, адлия ва маорифни ҳал қилишда мустақилликни эълон қилди. Давлатни ҳимоя қилиш, пул зарб қилиш, божхона ва хорижий мамлакатлар билан ўзаро алоқа масалалари эса марказий ҳокимият зиммасига юкланди.

Шундай қилиб, Туркистон давлатчилиги тарихида биринчи марта бошқарувнинг республика, парламент шакллари бартўрага этишга тарафдорлик эълон қилинди. Дастур мухториятни тузишда қонун чиқарувчи мажлис (парламент) ва ижроия муассасаларини вужудга келтиришни кўзда тутди. Ички ишларни ҳал қилиш учун жойларда кенг имтиёз ва ҳуқуқлар берилган маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувнинг вилоят ва туман маъмурий муассасалари ташкил этилди.

Мухтор республикалар парламентида, шунингдек, ўзини ўзи бошқариш маҳаллий органларига сайловлар умумий тенг ва яширин овоз бериш асосида ўтказилиши керак эди. Жинси, ижтимоий келиб чиқиши, диний эътиқодидан қатъий назар жамиятнинг 20 ёшдан ўтган барча аъзоларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи берилди. Лекин аёлларнинг сайловдаги иштироки шариат доирасидан четга чиқмаслиги алоҳида белгилаб қўйилди.

Дин масалаларига алоҳида бўлим бағишланди. Ҳар бир республикада дин ишлари бўйича пойтахтда махсус “Маҳкамаси Шаръия” (қонунлар палатаси), вилоятларда унинг бўлимлари, ҳар бир шаҳар ва қишлоқда эса қозихоналар таъсис этишни таклиф қилдилар.

Туркистонлик ферералистлар дастурида исломни давлат дини сифатида эътироф этиш ўз аксини топмагани каби бўлажак давлатнинг дунёвий хусусияти ҳам аниқ-тиниқ белгилаб берилмаган эди. Лекин ислом дини ва

ислом ҳукуқи таъсири улар томонидан ишлаб чиқилган миллий давлатчилик ҳақидаги концепцияларда яққол кўзга ташланади.

Суд муассасаларининг мустақиллигини ҳимоя қилиб, дастурда улар четдан бўладиган ҳар қандай аралашувлардан озод ҳамда фақат қонунга ва шариатга бўйсунди, деб қайд этилган.

Суд ҳукуми эълон қилинмай туриб, бирор-бир кишига жазо берилиши мумкин эмас. Ижроия органлари судьяларнинг тайинланиши, бир ишдан бошқа янги ишга ўтиши ва алмаштирилиши, шунингдек, тергов жараёнига аралашмаслиги ва таъсир кўсатмаслиги керак.

Жазолар тизими парламент томонидан чиқарилган қонунларга мувофиқ белгиланиши лозим. Тергов олиб боришда адвокат иштирок этиш шарт.

Дастурда маориф масалаларига энг кўп ўрин ажратилган. Миллий демократлар: диний, миллий, жинсий мансублигидан қатъий назар жамиятнинг барча аъзоларига маълумот олиш ҳукуқини бериш; мактабларнинг эркинлиги; узлуксиз таълимнинг зарурлиги, бепул умумий ва мажбурий бошланғич таълимнинг зарурлиги, оз сонли миллатлар учун 40 нафар бола мавжуд бўлганда уларнинг она тилида бошланғич мактаблар очиш каби норма ва принципларининг бутун бир тизимини ишлаб чиқдилар. Шунингдек, дастурда олий мактабда ўқитиш умумтуркий адабий тилда амалга оширилиши ҳам алоҳида таъкидланди. Тўлиқсиз ва ўрта мактабларда рус ва умумтуркий тиллар умуммажбурий фанлар бўлиши кўрсатилди.

Дастурда федерация ва мухтор республикалар даражасида давлат муассасаларини шакллантириш тартиби ва уларнинг ваколатларини белгилашнинг демократик принциплари, қонун чиқарувчи ва ижроия муассасалари вазифаларини тақсимлаш принципи, шахснинг ҳуқуқий статусини, давлат фаолиятининг ижтимоий қурилишнинг турли соҳаларидаги асосий йўналишларини белгилаш ўзининг тўла қонли ифодасини топган мусулмонлар сиёсий ташкилотларнинг Туркистон мухтор республикасини барпо этиш бўйича олиб борган жиддий тайёргарлик ишлари маҳаллий большевикларни қаттиқ ташвишга солди. Улар маҳаллий аҳолининг бошқарув механизмларидан четлатиш учун Октябрдаги қуроли давлат тўнтаришидан фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

Октябрь тўнтариши ҳамда Россия ва Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши миллий демократларни ўз тактикаларини ўзгартиришга мажбур қилди. Октябрдан кейинги кунларда Туркистондаги аҳволни тасвирлар экан, мухторият ҳаракатининг раҳбарларидан бири Мустафо Чўқаев шундай эслайди:

“Халқни сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум қилиш билан бирга борган большевикларнинг ноқонуний равишда ҳокимиятни қўлга олишлари бизни шошилиш чоралар кўришга, халқ иродасини узрпаторлар (ҳокимиятни-зўрлик билан ўз қўлига олган кишилар) қарорига қарши қўйишга мажбур қилди.

Бу биринчи навбатда, большевикларнинг халққа ва миллатга қарши фаолиятлари билан боғлиқ: улар сўзда демократия, ижтимоий тенг ҳуқуқлилик, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳукуқи тарафдори

бўлиб майдонга чиқдилар, реал ҳаётда эса миллий манфаатлар, диний хиссиётлар, мусулмонларнинг асрий анъаналари билан ҳисоблашмадилар, улар вакилларининг ўлка ҳокимият ва бошқарув органларига киришига қаршилиқ кўрсатдилар.

Туркистон ўлкаси ҳудудида Туркистон Мухторияти номи остида янги, демократик давлатчиликни барпо этиш ҳақидаги қарор 1917 йил 26 ноябрда Қўқонда IV фавқулдда ўлка мусулмонлари курултойида қабул қилинди. Мусулмонлар курултойи делегатлари туркистонликларнинг азалий- орзу-умидларини ифодалаб, миллий тараққиёт талаблари ва гуманизм принципларининг ўзаро уйғунлигига таянувчи ўзига хос миллий давлатчиликни эълон қилдилар. Курултойда Россия билан алоқаларни узиш тўғрисидаги масала қўйилмади. Мусулмонлар курултойининг Туркистон ўлкаси ҳудудида миллий демократик давлатчиликни барпо этиш тўғрисидаги қарори маҳаллий аҳолининг барча тоифалари томонидан қизғин қўллаб-қувватланди.

Мухториятнинг эълон қилинишини советларга қарши кайфиятдаги европалик сиёсий бирлашмалар ва ҳаракатлар ҳам қувватладилар. Туркистоннинг миллий демократлари Россиянинг демократик кучлари ёрдамида иқтисодий жиҳатдан ривожланган, демократик жамият қуришга умид қилдилар. Туркистон Мухториятнинг Муваққат ҳукумати таркибига:

1. Мухаммаджон Тинишпаев-Бош вазир.
2. Мустафо Чўқаев-ташқи ишлар вазири.
3. Саломон Герцфельд-молия вазири- ҳаммаси бўлиб 12 киши кирадиган бўлди. Ёш миллий –демократик давлатнинг ҳукумати билан бир қаторда, миллий Мажлис таркиби ҳам аниқланди.

Эълон қилинган давлат тузилмасининг миллий-демократик жиҳатларини аниқлаб “Улуғ Туркистон” газетаси ўзининг бош мақоласида, жумладан шундай ёзади: “ Мусулмонлар бу кун мухторият эълон қилар экан, бунинг ила ҳеч кимнинг ҳуқуқига тегмаслар. Туркистонда яшаган рус, яҳудий, армани ва бошқа ҳар хил миллатга ўзининг ҳақи берилар. Улар ҳам Туркистон мухториятининг тенг ҳуқуқли бир аъзоси бўлиб яшайжақлар”.

Айни пайтда, озодлик курашининг узоқ тажрибаларидан сабоқ олган туркистонликлар озодлик осонлик билан қўлга киритилмаслиги, миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида тўсиқлар, очик ва яшириш душманлар кам эмаслигини яхши тушунишарди.

Мураккаб шароитларда, чекланган имкониятларга қарамай, Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аҳолини озиқ-овқат ва кундалик эҳтиёж маҳсулотлари билан таъминлаш, ўз молиявий жамғармасини яратиш, турли сиёсий партиялар билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш вазифаларини ҳал қилиш юзасидан қизғин ҳаракатларни амалга ошира бошлади. Совет ҳокимиятидан фарқли ўлароқ, Туркистон Мухторияти қонуний асосда ташкил этилган эди.

Мухторият ҳукумати кенг мусулмонлар оммаси ва демократик кайфиятдаги европалик аҳолининг ваколатини олган эди. Туркистон Мухторияти ўз тақдирини ўзи белгилаган халқ республикаси эди.

1918 йилнинг феврида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши Россиянинг ўлкага нисбатан тажовузкорона режалари борлигидан дарак берарди. Натижада, туркистонликларнинг эркин равишда ўз тақдирини ўзи белгилашдан иборат дахлсиз ҳуқуқини поймол этдилар.

Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил февраль ойида қабул қилинган Туркистон мухториятини тугатиш ҳақидаги қарорига асосланиб, Мухторият ҳукуматининг зўрлик билан қувиб юборилиши большевик “хукмдор”ларнинг туб жой аҳолининг ҳаётий манфаатларини очикдан-очик назар писанд қилмаслигидан далолат берар эди. Туркистонликлар мустамлакачилик занжирини узил-кесил улоқтириб ташлаш ва миллий давлатчиликни демократик асосларда қайта тиклаш йўлида дастлабки амалий кадамни қўйишга ҳаракат қилдилар.

Бироқ тоталитар жамият қуришни ният қилган келгинди сиёсий муҳожирлар кенг халқ оммасининг асрий орзулари ҳақида ўйламас ҳам эдилар. Марказда ҳам, жойларда ҳам большевиклар “ягона ва бўлинмас” Россия давлатининг қулашини хоҳламас эдилар. Туркистонликларнинг эрксеварлик интилишларига нисбатан кўрқитиш мақсадида қўлланган чоралар уларнинг ҳеч қачон ва ҳеч ерда марказнинг розилигисиз мухторият эълон қилмасликларига қаратилган эди. Ортодоксал (бир таълимотга содиқ кишилар) марксистларнинг кўп нарса ваъда қилувчи сўзлари уларнинг амалий ишлари билан мос эмас эди.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши туркистонликлар томонидан Россиянинг Туркистонга нисбатан тажовузкорона режалари мавжудлигининг янги далили сифатида қабул қилинди ва улар қўлларига қурол олиб ўз Ватанларини босқинчилардан ҳимоя қилишга отландилар. Бу билан Туркистонда советларга қарши истиқлолчилик ҳаракатига асос солинди.